

Atte Vieno

atte.vieno@otus.fi

Opiskelijajärjestöjen tutkimussäätiö Otus

Vipuvoimaa
EU:lta
2007-2013

Euroopan unioni
Euroopan sosiaalirahasto

ITSE RAIVATTAVA TIE – ABITURIENTTIEN KOULUTUSVALINTOJEN HAASTEET JA RATKAISUT

Miten korkeakoulussa jo opiskelevat kokivat koulutusvalintansa lukion lopussa? Korkeakoulussa jo opiskelevat muistelevat aiempia koulutusvalintojaan usein pakottavina, pelottavina ja yksinäisinä. Syitä tähän voi etsiä ainakin koulutusjärjestelmän rakenteesta, valintojen yksilöllistymisestä ja koulutusvalintoja tekevien nuorten sosiaalisesta asemasta. Toisaalta koulutus on myös tie haaveiden ja tavoitteiden toteuttamiseen, ja valinnan haasteeseen vastaamiseen löytyy useita eri tapoja, joista kaikki voivat olla jossain tilanteessa toimivia. Menneisyyttä tarkastellessa omat yksittäiset valinnat eivät välttämättä näyttäydy niin ratkaisevina kuin miltä ne ehkä ovat valinnan hetkellä tuntuneet.

Kirjoita koulutusvalinnoistasi

Tämän artikkelin aineistona ovat keväällä 2011 kerätyt korkeakouluopiskelijoiden omaelämäkerralliset kirjoitukset. Korkeakoulujen opiskelijajärjestöjen sähköpostilistoille levitettiin suomeksi ja ruotsiksi kutsua osallistua ilmaisukilpailuun aiheesta ”Koulutusvalintani”. Ilmaisukilpailussa oli kirjoitussarjan lisäksi myös kuvallinen sarja: tämän artikkelin analyysi perustuu vain kirjoitussarjaan. Niin kirjoitus- kuin kuvasarjassakin jaettiin palkintoina 400 ja 200 euron arvoisia matkalahjakortteja.

Kilpailukutsussa osallistujia ohjeistettiin seuraavasti: ”Kummassakin sarjassa töiden teema on koulutusvalintani. Voit käsitellä siihen liittyviä ajatuksiasi ja tunteitasi sekä asian kytkeytymistä muuhun elämääsi vapaasti. Kuvaile tapahtumia, tilanteita, tuntemuksiasi ja toiveitasi.” Lisäksi annettiin monipuolisesti ehdotuksia aiheiksi, joita töissä voi käsitellä. Kilpailukutsussa kirjoitustöiltä toivottiin erityisesti kuvauksen rikkautta, monipuolisuutta ja kokemusperäisyyttä.

Kilpailuajan päättymiseen mennessä kirjoitussarjaan saapui 69 omaelämäkerrallista kirjoitusta koulutusvalinnoista. Vanhin kirjoittaja oli syntynyt vuonna 1965, nuorin vuonna 1992. Viisi kirjoittajaa ei antanut tietoa syntymäajastaan. Syntymäaikansa ilmoittaneiden kirjoittajien mediaani-ikä oli 24. Kirjoittajista 50 oli naisia. Peruskoulun jälkeen 55 kirjoittajaa oli käynyt lukion, 6 ammatillisen koulutuksen, 8 kirjoituksesta 2. asteen koulutusta ei voitu päätellä. Lukiolaiskirjoittajien suurta osuutta selittää osaltaan se, että lukiokoulutus on yleisin pohjakoulutus korkeakouluopinnoille.

Kirjoitushetkellä 12 kirjoittajaa opiskeli ammattikorkeakouluissa, 57 yliopistoissa. Taulukko 1 osoittaa kirjoittajien jakautumisen viimeisimmän opiskelualan mukaan.

Taulukko 1. Kirjoittajien viimeisin opiskeluala.

Opiskeluala	Kirjoituksia
Arkkitehtuuri ja suunnittelu	2
Eläinlääketiede	1
Kaupallinen	9
Kasvatus	6
Kielet	11
Musiikki	2
Oikeustiede	2
Ravitsemustieteet	2
Humanistinen ja kulttuuri	13
Tekniikka	2
Teologia	1
Yhteiskunta- ja sosiaali-ala	11
Journalismi ja viestintä	6
Ei tietoa	1
Yhteensä	69

Koulutusmäärissä suurelta tekniikan alalta saapui vain kaksi kirjoitusta. Samaten niin kutsutuilta profesioaloilta (esim. lääketiede, oikeustieteet) saapui verraten vähän kirjoituksia, pois lukien opettajankoulutus, josta opintokokonaisuuden oli suorittanut tai suorittamassa merkittävä osa erityisesti aineiston kieltenopiskelijoista. Kirjoituskilpailuaineiston keräämisen tavoitteena ei kuitenkaan voi olla edustava otos tutkittavasta ihmisryhmästä, sillä omaelämäkerran kirjoittaminen on hyvin epätavallista toimintaa ja siihen motivoitunut kirjoittajakin aina tässä suhteessa poikkeuksellinen (Roos 1987, 30–31m). Laadullisen tutkimuksen tavoitteet ovat toisenlaiset. Tässä tapauksessa tavoitteena oli kerätä nuorten omakoh-taisia kokemuksia koulutusvalintoihin liittyen sillä oletuksella, että kirjoittamaan motivoituneen joukon kokemukset ainakin heijastelevat tyypillisiä koulutusvalintojen kipupisteitä.

Elämä, tarina ja tulkinta

Sisällöltään kirjoituskilpailu tuotti rikkaan ja monipuolisen aineiston, jonka käsittely ja hyödyntäminen tutkimuksessa asettavat erityisiä haasteita. Jokainen 69 saapuneesta kirjoituksesta oli omanlaisensa kokonaisuus ja pohjimmiltaan ainutlaatuinen. Kuitenkin kirjoituksista löytyi myös yhteneväisyyksiä, samankaltaisia kokemuksia samankaltaisissa tilanteissa olleilta ihmisiltä. Jotta aineiston tulkinta tulisi mahdolliseksi, oli tarpeen pysähtyä aika ajoin pohtimaan sitä, mikä kirjoitettu elämäntarina pohjimmiltaan on. Tätä tehtävää helpotti elämäkertatutkimuksen perinne.

Kertoessaan elämäntarinansa¹ kertoja tai kirjoittaja valikoi kokemuksestaan sen, mitä pitää merkittävänä, ja tämä autenttisuus onkin yksi elämäntarinoiden tärkeimmistä ominaisuuksista tutkimusaineistona (Roos 1987, 29). Tähän ajatukseen sisältyy samalla elämäntarinoiden tutkimusaineistona hyödyntämistä koskeva jännite. Yhtäältä elämäntarinan kertoja on oman elämänsä paras asiantuntija, mutta toisaalta hänen muistinsa on valikoiva, ja hän päättää sen, minkä aikoo kertoa. Elämäntarinoiden tulkintaan tämä synnyttää jännitteen – pitäisikö elämäntarinoita tutkia korostaen niiden autenttisuutta ja viittaussuhdet-

¹ Kirjoitan tästedes kirjoituskilpailukirjoituksista elämäntarinoina. Elämäntarina-käsitteen käytöstä ks. Vilkkonen 1988, 18–22.

ta todellisiin tapahtumiin (esim. Roos 1996), vai korostaen kertojan ja kuvitellun vastaanottajan välistä vuorovaikutusta, joka tilanteen mukaan värittää kerrottua elämäntarinaa (esim. Vilkkö 1988)?

Nähdäkseni elämäntarina ei ensisijaisesti palvele tarkkana kuvauksena yhden ihmisen kokemuksista, vaikka ajoittain kuvaus voi erittäin tarkkaa ollakin. Elämäntarina ei ole puolueeton raportti vaan vuorovaikutusta, yritys tehdä oma elämä ymmärrettäväksi jollekin toiselle. Tätä vuorovaikutusta sanelevat kuitenkin tietyt odotukset sen luonteesta. Philippe Lejeunen (1996 [1975], 14–15) mukaan omaelämäkertaan kuuluu määritelmällisesti yhtäältä sen laatijan ja kertojan ja toisaalta kertojan ja päähenkilön yhteys. Omaelämäkerrassa on siis kyse henkilökohtaisen kokemuksen todenmukaisesti kerronnasta. Näistä omaelämäkertaa koskevista odotuksista muodostuu Lejeunen mukaan *omaelämäkerrallinen sopimus* omaelämäkerran tuottajan ja vastaanottajan välillä.

Omaelämäkerrallinen sopimus muodostaa elämäntarinan kirjoittajan ja lukijan välisen vuorovaikutussuhteen perustan. Kirjoittajan ja lukijan välisellä suhteella on myös muita reunaehtoja, jotka muodostuvat esimerkiksi niistä ohjeista, joita kirjoittajille on annettu, sekä kilpailutilanteessa luvatuista palkinnoista. Tätä aineistoa määritti erityisesti ohje kertoa elämästään nimenomaan koulutusvalintojen näkökulmasta.

Elämäntarinan arvo tutkimusaineistona perustuu sekä omaelämäkerrallisen sopimuksen luomaan autenttisuuden vaatimukseen että kirjoittajan ja lukijan väliseen vuorovaikutukseen. Kertojan on valikoitava kertomansa pitäen silmällä sitä, että tulisi ymmärretyksi. Kirjoittajien tämän tehtävän täyttääkseen tekemät valinnat kertovat samalla myös kirjoittajaa ja lukijaa ympäröivästä yhteiskunnasta.

”Mitä *minä* haluan tehdä?” eli abiturientin tiekartta ahdistukseen

Näin tiiviissä kirjoituksessa olisi mahdollista tarjota vain pintapuolinen katsaus käsillä olevaan aineistoon. Tämä johtaisi siihen että aineiston suurin anti, sen kokemuksellisuus, jäisi paitsioon. Tästä syystä olen rajannut tämän kirjoituksen aiheen koskemaan lukiotaustaisten kirjoittajien (n = 55) kokemuksia koulutusvalinnasta lukion lopulla. Koska kirjoittajat ovat kaikki jo korkeakouluopiskelijoita, tämä tutkimusasetelma asettaa tulkinnalle erityiset puitteet. Menneisyyttä tulkitaan nykytilanteen valossa, mutta toisaalta menneisyys on myös evästännyt nykytilanteen tulkintaa.

Pakko valita

”Yläasteella omina kiinnostuksen kohteina minulla oli media-alan opinnot ja sisustussuunnittelu. Vanhempieni mielipide oli kuitenkin minulle tärkeä ja kertoessani heille haaveilemistani urasuunnitelmista, sain murskatuomion. Äitini sanoi maailman olevan pullollaan medianomeja, eikä sen alan töitä olisi tarpeeksi. Isäni mielestä taas ammattikorkeakoulu ei ollut minua varten vaan hän jatkoi oman ehdotuksensa toistamista: ”Meidän tyttö menee kauppakorkeakouluun tai johonkin muuhun yliopistoon, piste.”

Tajusin, että isäni sanoissa oli myös hitusen järkeä. Miksi heittää hyvät arvosanat hukkaan? Miksi en kokeilisi miten pitkälle pääsen isältäni perityillä onnistumiseen luoduilla geneeillä? Lähdin siis seuraamaan isäni jalanjälkiä ja pyrin samaan lukioon, jossa hän oli opiskellut 30 vuotta aikaisemmin.

[...]

Lukion abivuosi on aivopesun kultaista aikaa. Opiskelijat ympäri Suomea kävivät lukiossamme esittelemässä omia koulutuspaikkojaan ja kertomassa omista villoista ja kosteista opiskelijaelämäkokemuksistaan. Odotin noita esittelyjä kuin lapsi joulupukkia. Toivoin, että joku osaisi kertoa minulle, että ”Sinä kuulut juuri tälle alalle, juuri tähän kaupunkiin ja tähän kouluun.” Jatkokoulu-

tuspaikan hakuajan alkamiseen oli enää kuukausi aikaa, ja paniikki alkoi näkyä yhden jos toisenkin opiskelijan naamalla, myös allekirjoittaneella.” – kirjoittaja 15

Abiturientteja lukion päättyessä kohtaavan valinnan taustalla on koulutusjärjestelmän katkos. Abivuoteen asti elämää on rytmittänyt koulunkäynti ja opiskelu. Kirjoitusten perusteella lukioon on usein hauduttu joko niin, ettei asiaa ole erityisesti pohdittu, tai joissain tapauksissa vanhempien suoranaisten painostuksen alla.

”Perusteluita ja perustelijoita koulutukseen hakemisen puolesta oli abivuonna tarjolla kotona, koulussa ja kaveripiirissä. Ei pidä myöskään unohtaa postiluukusta tulleita mainoksia, lehtiä ja oppaita. Tai hilpeän aggressiivisia koulutusportaaleja netissä, joiden bannerit vilkkuvat niin sähköpostissa kuin päivälehtien nettisivuillakin. Puhumattakaan isosiskon kavereista, jotka viettivät elämänsä parasta aikaa, juhlivat euforisesti – oppilaitoksessaan.” – kirjoittaja 40

Tietoisuus edessä olevasta katkoksesta tunkeutuu abiturienttien todellisuuteen monelta taholta. Vanhempien, opettajien ja kavereiden välityksellä tietoisuus katkoksesta muodostuu osaksi abivuoden todellisuutta. Perheen ja sukulaisten oletuksena on useimmiten, että korkeakoulutus on ylioppilastutkinnon ilmiselvä jatke. Jatkokoulutuspaikan varmistaminen muodostuu abivuotta hallitsevaksi teemaksi. Monelle opiskelijuus ja opiskelijaelämä näyttävät itsestään selvänä ja toivottavana seuraavana elämänvaiheena. Samalla koulutusjärjestelmä, kaverit, vanhemmat ja media yhdessä välittävät viestiä, ettei joutilaisuuteen voi heittäytyä. Valinta on itsestäänselvyys, ja käytännössä se on myös pakko. Koulutusräätin myötä ylioppilastutkinnon arvo työmarkkinoilla on heikentynyt (Aro 2003).

Abiturientin on tietysti mahdollista valita myös toisin. Osa päättää olla pyrkimättä suoraan jatkokoulutukseen. Väli vuosi ulkomailla, töissä, akkuja ladaten tai itseään etsien vaikuttaa monelle houkuttevalta vaihtoehdolta vuosien koulutusputken jälkeen. Näin valitessaan abiturientit kuitenkin tietävät valitsevansa toisin suhteessa heitä ympäröiviin odotuksiin. Vanhempien mieliksi voidaan kuitenkin hakea edes jotain koulutuspaikkaa, joko tosissaan tai puoliksi tosissaan, oli tosiasiallisena aikomuksena aloittaa opiskelu tai ei.

Pudokkuuden pelko

”Akateemisen perheen kymppin tyttönä voin kertoa, ettei mikään ole tuottanut minulle yhtä paljon ahdistusta kuin tulevaisuuden suunnittelu. Pienestä pitäen sain hyvästä koulumenestyksestäni johdun alati kuulla omaavani potentiaalia mihin vain, mikä johti myös sadan unelman syntyyn. Kun näistä unelmista pitikin valkolakki päässä valita vain yksi, ei vatsan pohjaa kouraisevaa tunnetta voi sanoa kuvailla.

Tulevaisuutta koskevat ajatukset olivat minulle tuoreena ylioppilaana lähtökohtaisesti ahdistavia. Minua seurasi auttamaton pelko siitä, että valitsen väärin. Miten sadasta erilaisesta unelmasta voisi valita vain yhden ja mikä takaisi sen, että valinta osoittautuisi oikeaksi? Myös runsas koulutustarjonta muuttui vitsaukseksi. Jos kaikki ovet kerran olivat minulle avoinna, niin minkä niistä uskaltaisin sulkea?” – kirjoittaja 28

Koulutusjärjestelmän katkos pakottaa valintaan, jota usein värittää epämääräinen pelon tuntemus. Lukion käyneelle ovat kaikki korkeakoulutuksen ovet avoinna, mutta kun yhden valitsee, toiset sulkeutuvat. Valintaan kytkeytyy pelko väärästä valinnasta, mutta minkä suhteen valinta voi lopulta osoittautua vääräksi ja mitkä olisivat väärin valitsemisen seuraukset?

”Nyt vanhempani ovat huolissaan siitä, että jään syksyllä tyhjän päälle koko vuodeksi, ilman opiskelupaikkaa ja töitä. Minä olen monta kertaa heille naama punaisena huutanut: ”luuletteko minun olevan niin tyhmä, ihan kuin pystyisin olevan tekemättä mitään, olenko minä sellainen?” – kirjoittaja 34

Pelko valinnan epäonnistumisesta kohdistuu sen seurauksena tapahtuvaan sosiaaliseen putoamiseen. Pelko ei ole aiheeton. Nuorten kirjoituksista käy myös ilmi, että ylioppilaille, jotka epäonnistuvat korkeakoulupaikoista käytävissä kilpailussa tai jättävät siihen kokonaan osallistumatta, on yhteiskunnassa todella varattu joukko eri tavoin alisteisia asemia: työmarkkinatuella työskentelyä, asumista vanhempien luona vastoin tahtoaan, juuttumista kotipaikkakunnalle, jolta kaverit muuttavat pois lähtiessään opiskelemaan. Epäonnistumisen käsillä olevalla ratkaisevalla hetkellä pelätään – aiheellisesti – rajoittavan valinnan mahdollisuuksia tulevaisuudessa.

Lukiokoulutuksen päättävän nuoren sosiaalista asemaa näyttäisi määrittävän sen epävakaas suhteessa aikaan. Säilyttääkseen asemansa tämän vuoden juhlitun abiturientin on pakko tehdä valinta, muuten hänestä voi tulla seuraavan vuoden pudokas. Se, mikä toteutuu joidenkin kohdalla, näyttäisi jossain määrin kummittelevan myös muiden kokemuksissa. Pudokkuuden mahdollisuus tekee valinnasta abiturientin kokemuksessa paitsi mahdollisuuden, myös pakon.

Epävarmuus omasta asemasta liittyy jossain määrin haastavaan ikäkauteen ja koulutusjärjestelmän katkokseen mutta myös kirjoittajien asemoitumiseen yhteiskunnassa. Lukiotaustaiset kirjoittajat asemoituvat osaksi suurta ja epämääräistä suomalaista keskiluokkaa, jota yhdistää lähinnä yhteisen luokkaidentiteetin puute: se, että he eivät ole sen enempää teollisuustyöläisiä, talonpoikia kuin vanhaa eliittiäkään (Sulkunen 2009, 80–81). Keskiluokan sisällä ihmisen asema määrittyy syntyperän sijaan henkilökohtaisten saavutusten perusteella. Mahdollisuus uralla etenemiseen on alati läsnä heidän tietoisuudessaan (mts. 81). Etenemisen käänköpuolena on putoamisen mahdollisuus, mutta asema, johon pudotaan, ei ole työväenluokka, vaan työttömien, ”mitään tekemättömien”, syrjäytyneiden ja pudokkaiden epäluokka, jota koskeva virallinen huoli tunkeutuu uutisista ja lehtien palstoilta nuortenkin tajuntaan.

”Mene sinne minne itse haluat” – valinnan yksinäisyys

”Ystäväistäni on ollut ehkä isoin apu, sillä he rohkaisevat menemään juuri sinne, minne haluan. Voisivatko he vielä kertoa minulle, mikä on se mitä haluan? Suurin osa ystäväistäni on itsekin aivan pihalla, joten analyttinen keskustelu heidän kanssaan ei molemmin puoleisten tunteiden myrskyssä onnistu.” – kirjoittaja 34

”En tiennyt mitä tehdä lukion jälkeen eikä kukaan ollut neuvomassa tai auttamassa sen tuskan kanssa. En välttämättä olisi ottanut apua vastaan jos sitä olisi tarjottu mutta olin kai aika yksin niiden tunteiden kanssa, vaikka meitä oli suuri ryhmä valmistumassa ylioppilaisiksi. Sellaisessa tilanteessa ei pysty kaveri auttamaan kun hänellä itselläänkin on mietittävää. Opinto-ohjauksesta ei ollut paljon apua eikä kotoa saanut neuvoja. Oli raivattava tie itse.” – kirjoittaja 27

Koulutusvalinta on välikappale niin etenemisen mahdollistamiseen kuin putoamisen välttämiseen. Valinta on itsestäänselvyys, mutta sen sisältö on tyhjä. Vaikuttaa siltä, että monille nuorille kyseessä on ensimmäinen merkittävä omaa elämäntulkua koskeva päätös. Lukion ja ammatillisen koulutuksen välillä valitessa ammatillinen koulutus ei ole monenkaan kohdalla näyttäytynyt todellisena vaihtoehtona. Useampikin kirjoittaja kuvaa tämän aiemman valinnan kohdalla vanhempien mielipiteitä merkittäväksi. Lukion jälkeisiä jatkokoulutusvalintoja koskevissa kuvauksissa vanhempien rooli näyttäytyy toisenlaisena. Useimmiten he ovat kannustamassa nuorta hakeutumaan johonkin koulutukseen mutta eivät osaa auttaa nuorta sen selvittämisessä, mikä on se koulutus, johon juuri hänen olisi hyvä hakea.

Koulutusvalintaa erityisesti vaikeuttava tekijä on se, että kysymyksessä ei ole vain keinojen löytäminen haluttuun tavoitteeseen pääsemiseksi. Kysymyksessä on myös varsinaisten tavoitteiden määrittely. Koulutusvalinnassa tavoitteet on määritellyt joku muu, oli nuori taipuvainen hyväksymään näitä tavoitteita tai ei. Mukautuminen tai kapina ovat yhtä lailla toimintaa muiden etukäteen määrittämässä ympäristössä. Nyt nuoren on ehkä ensimmäistä kertaa otettava kantaa omaan tulevaisuutensa – hänen toimijuutensa luonne muuttuu toiminnasta tietystä verraten valmiissa ympäristössä uuden ympäristön määrittelemiseksi. Kysymys nuoren tulevaisuudesta saa muodon: ”Mitä *minä* haluan tehdä?” Tilanne on painostava

ainakin kahdesta syystä. Ensinnäkin kysymys on perustavanlaatuisesta identiteettiä koskevasta ongelmasta; toisaalta vastaus olisi hyvä saada, jos ei heti, niin ainakin mahdollisimman pian.

Osassa kirjoituksista on toki kuvattu vanhempien ja esimerkiksi opinto-ohjaajan vahvaakin pyrkimystä vaikuttaa nuoren päätöksentekoon. Kyse ei ole siis siitä, etteikö nuoren ympärillä olisi erilaisia ihmisiä tarjoamassa neuvojaan enemmän tai vähemmän voimallisesti. Olennaista on nuoren oma kokemus siitä, että mikään taho ei kuitenkaan voi tehdä päätöstä hänen puolestaan; nuoren on itse punnittava se, ovatko muiden neuvot relevantteja hänen tilanteeseensa. Valinta jää lopulta nuoren omille harteille.

Koulutusvalintoja koskevaa päätöksentekoa voisi sanoa luonnehtivan uskottavien auktoriteettien puute. Tätä tilannetta on mielenkiintoista verrata aiempia sukupolvia käsitelleisiin elämäkertatutkimuksiin, joissa usein korostuu tyytyväinenkin sopeutuminen ankariin olosuhteisiin, joihin ei itse ole pystynyt vaikuttamaan (Roos 1987, 77–86). Koulutusvalintaansa pohtivien nuorten kohdalla ongelma näyttäytyy päinvastaisena. Koetaan, että koulutusvalinta määrittää ratkaisevasti oman elämän tulevia olosuhteita. Periaatteessa ollaan vapaita valitsemaan mitä vain. Elämän puitteet on siis luotava itse, käytännössä tyhjää. Tässä suhteessa näyttäisi olevan kyse paitsi olosuhteiden myös kulttuurin muutoksesta, Sulkusen (2009, 80–81) kuvaaman uuden keskiluokan tunne-elämästä. Valitsijalle valinnan tehtävä vaikuttaa yksilölliseltä ja yksinäiseltä, mutta toisaalta yhteiskuntatieteellinen tutkimus kuitenkin osoittaa yhteiskunnallisten rakenteiden vaikutuksen – yksilöt vaikuttavat olevan vastuussa elämästään, mutta tosi asiassa heidän elinolosuhteitaan määrittävät edelleen sosiokulttuuriset rakenteet (Furlong & Cartmel 2007, 5). Valintojen yksilöllistyminen ei siis välttämättä tarkoita valintojen vapautta.

Miten valinnan haasteeseen vastataan? Valinnan tekemisen ulottuvuudet

Edellisessä osiossa hahmottelin niitä haasteita, jotka ovat sisäänrakennettuja lukion lopun koulutusvalintatilanteeseen. Abitumentit eivät kuitenkaan ole avuttomia näiden haasteiden edessä vaan toimivat enemmän tai vähemmän aktiivisesti vaikuttaakseen omaan tilanteeseensa. Tässä osiossa tarkastelen koulutusvalintaa toimintana, jossa (1) tavat ja tottumukset (2) haaveet ja tavoitteet ja (3) harkinta ja arviointi kohtaavat. Erottelu pohjaa Emirbayer & Mischen (1998) analyysiin toimijuuden ulottuvuuksista. On syytä korostaa, että erottelu on luonteeltaan analyttinen, ei empiirinen (mts. 971–972). Vaikka nämä ulottuvuudet esitetään tässä omissa osioissaan, niin kertomuksissa ja sitäkin enemmän elämässä ne esiintyvät aina sekoittuneena, joskin tilannekohtaiset painotukset vaihtelevat. Tarkoituksena ei siis ole luokitella nuoria esimerkiksi erilaisiin päätöksentekijöihin vaan pikemminkin esitellä sitä tapojen kirjoa, joilla valinnan haasteeseen käytännössä vastataan. Kaikki nämä ulottuvuudet ovat päätöksenteossa läsnä, kun toimijat etsivät taktiikoita joilla vastata pakkovalinnan asettamaan haasteeseen. Tietyissä tilanteissa tietyn toimijan kohdalla jokin toimijuuden ulottuvuus voi painottua toisten kustannuksella.

Menneisyys: tavat ja tottumukset

“Lukion loppupuolella sitä alkoi miettimään yliopisto-opintoja. Ei vielä mitään erityistä ammattihaavetta ollut, vaan se piti kehittää. Okei, olin hyvä matematiikassa, fysiikassa ja kemiasa. Näiden pohjalta Teknillinen korkeakoulu kuulosti hyvältä perusyliopiston ollessa liian tieteellinen minulle.” – kirjoittaja 7

“Kuten arvata saattaa, tällainen suhtautumistapa elämiseen [sosiaalisten tilanteiden jännittäminen] noin ylipäätään on ollut omiaan aiheuttamaan minulle valtavaa problematiikkaa koulutusvalintojen suhteen. Minun oli lähestulkoon mahdotonta kuvitella itseäni minkään valtakunnan opiskelijaksi, sillä tiesin, etten selviäisi opiskeluista ilman esitelmiä tai kiertäviä puheenvuoroja. Ajatuskin tuntui kammottavalta, että joutuisin päivät pitkät häpeämään ja luimistelemaan sen takia, että minä nyt olin sattunut syntymään sellaiseksi kuin olin, eli toivottoman ujoksi piimäksi. Senpä takia lukion jälkeen välivuodet venyivät ja venyivät, koska en millään keksinyt kou-

lutusta, mihin olisin uskaltanut hakeutua ja missä olisin kokenut pärjääväni muiden lailla.” – kirjoittaja 6

Pragmatistisesta näkökulmasta maailman ja toiminnan suhteen voi ymmärtää siten, että ’kovien tosiasioiden’ (C. S. Peircen ilmaus) maailma toimii jatkuvana toiminnan palautejärjestelmänä (Peirce 1931–1958, 103). Saamamme palautteen kautta muodostamme totunnaisia tapoja toimia uusissa tilanteissa. Tästä näkökulmasta toimijan voi olla vaikeaa tai mahdotonta erottaa, mihin hänellä on mahdollisuus vaikuttaa ja mihin ei. Kokemuksen myötä käsityksemme esimerkiksi omista ominaisuuksistamme saattavat muuttua melko pysyviksi tulevaa toimintaamme ohjaaviksi taustaoletuksiksi – vaikka nämä oletukset pohjaisivatkin enimmäkseen niihin rooleihin joita olemme ottaneet ja joihin meidät on asetettu. Esimerkiksi koulussa yksi on oppinut olevansa huono matematiikassa, toinen käsityössä, kolmas sosiaalisissa tilanteissa. Tapamme ja tottumuksemme osoittavat meille mahdollisuuksia mutta samalla myös rajoittavat niitä rakentaen näin toimintahorisonttiamme (Hodkinson & Sparkes 1997, 34–35).

Totunnainen toiminta pohjaa menneisyyteen, mutta se on kuitenkin myös aktiivista toimintaa, joka pohjaa paitsi menneisyyden kokemuksiin myös tulkintaamme menneisyydestä toimintahetkellä ja tulkittaamme siitä, mitkä menneisyyden kokemukset vastaavat nykyhetken tilannettamme (Emirbayer & Mische 1998, 975–983). Kun koulutusjärjestelmän katkos asettaa nuoren väistämättömän valinnan eteen, on menneisyyteen painottunut toiminta yksi mahdollinen tapa selvittää tilanteesta.

Koulutusvalintoja tekevien nuorten tapojen ja tottumusten kohdalla keskeinen rooli näyttäisi olevan aiemmilla koulukokemuksilla, joiden tulkinnan pohjalta omia mahdollisuuksia arvioidaan nykyhetkessä. Monien kohdalla käsitykset omista kyvyistä ja taipumuksista näyttäytyvät toiminnan ehtoina, joita on vaikea tai mahdoton muuttaa. Menestyminen tietyissä oppiaineissa ja vaikeudet toisissa ohjaavat valitsemaan vähemmän tuskalliseksi koettuja vaihtoehtoja. Myös kokemukset koulusta ympäristönä vaikuttavat siihen, onko ylipäänsä kiinnostunut ryhtymään koulutusvalintaan, vai näyttäytyykö tauon pitäminen koulutusputkesta houkuttelevampana vaihtoehtona.

Tulevaisuus: haaveita ja tavoitteita

“Kävin tietynlaista kamppailua omien ajatuksieni ja haaveideni suhteen. Tulevaisuuden suunnitelmia miettiessäni mieleeni oli piirtynyt vain yksi ja ainoa kuva; näin itseni ottamassa valokuvia Amazonian tropiikissa tai Afrikassa auringonlaskun aikaan sekä samalla raapustamassa havaintojani ylös vihkooni. En tiedä mitä tuo kyseinen näky viestitti minulle, mutta se tuli aina ensiksi päähäni kun minulta kysyttiin tulevaisuuden suunnitelmistani. Ajattelen vieläkin tuota kyseistä kuvaa ja tiedän sen merkitsevän jotain suurta. Tosin en ole halunnut paljastaa sitä kenellekään vaan olen vaiennut asiasta ja sanonut miettiväni vielä mahdollista ammatinvalintaani. Olen pelännyt muiden reaktioita ja saavani osakseni vähättelyä. Enää en kuitenkaan pelkää kertoa sillä uskon itseeni ja siihen, että kohtalo ohjaa minut oikeaan suuntaan.” – kirjoittaja 12

“Ammattinimike oli selkeä: minusta tulisi juristi! Saisin olla asiantuntija, auktoriteetti, tutkia oikeutta ja lakia. Vahvalla oikeudentajullani oli varmasti valintani kanssa tekemistä, kuten myös ammatin korkealla arvostuksella yhteiskunnassa. Saisin yleistutkinnon yhteiskunnallisille aloille, ja juristin palkkakaan ei todennäköisesti tulisi olemaan yhtään hullumpi. Koulussa olisi mahdollista erikoistua mille tahansa alalle kansainvälisestä oikeudesta rikosoikeuteen ja viestintäoikeuteen.” – kirjoittaja 11

Tottumusten sijaan toiminnassa voivat painottua unelmat ja tulevaisuudenkuvat. Toiminnan painopiste on tällöin sen suuntautumisessa tulevaisuuteen, niissä mahdollisuuksissa, joita toiminnassa voi toteuttaa. Siinä missä tottumusta painottavassa toiminnassa korostuvat käsitykset omista ominaisuuksista, unelmissa ja haavekuvissa painottuvat ne mahdollisuudet, joita kuvitellut tulevaisuudet pitävät sisällään. Tulevaisuuteen orientoitunut projektiivinen toiminta pitää sisällään myös mahdollisuuden irtautua totunnaisista toimintamalleista (Emirbayer & Mische 1998, 983–984).

Projektiivinen toiminta voi olla yhtä hyvin haaveellista kuin tavoitteellistakin – olennaista on orientaatio tulevaisuuteen ja kyky kuvitella (Emirbayer & Mische 1998, 984). Nuorten koulutusvalintoja käsitellessä olisi helppo arvottaa tavoitteellisuus haaveilun edelle. Kognitiivisuutta ja rationaalisuutta arvottavassa kulttuurissamme haaveilu voi vaikuttaa hataralta, jopa häpeälliseltä pohjalta, jolle rakentaa ura- ja koulutusvalintoja, kuten kirjoittaja 12 kuvailee. Nuori voi joutua haaveineen puolustuskannalle, kun aikuinen, joka katsoo tietävänsä maailmasta paremmin, asettaa ne kyseenalaiseksi. Eräs kirjoitusten toistuva teema on kuitenkin se, kuinka kokemus voi laittaa uusiksi parhaitenkin laaditut suunnitelmat ja kuinka toisaalta haave tai unelma voi antaa voimia kamppailla vaikean päämäärän saavuttamiseksi. Toki haave voi myös johtaa harhaan, mutta vasta kokemuksen osoitettua, ettei haave lopulta ollutkaan tavoittelemisen arvoisin.

Aineiston nuorten tulevaisuudenkuvien silmiinpistävä piirre on niiden värikkyyks ja aistillisuus. Odotus hyvästä palkasta tai turvatusta työstä esiintyy joissakin tulevaisuudenkuvissa, mutta tarkasti kuvaillaan myös käsityksiä siitä elämäntavasta, jota halutaan tavoitella: maita joihin halutaan matkustaa, asioita joita halutaan tehdä, vaatteita joita halutaan käyttää, ihmisiä joiden kanssa halutaan viettää aikaa. Mediat televisio-ohjelmista musiikkiin ja tietokonepeleihin tarjoavat polttoainetta lähes rajattomiin tulevaisuutta koskeviin unelmiin ja haaveisiin. Teknistä rationaalisuutta painottava ura- tai koulutusvalintateoria on usein viitekehys josta käsitellään tätä valinnan affektiivista ja haaveellista ulottuvuutta. Kirjoitukset herättävätkin kysymään, olemmeko valmiita hyväksymään sen, että ura- ja koulutusvalintojen onnistuminen ei välttämättä ole riippuvainen päätöksenteon tavasta?

Valinnat tässä ja nyt

”Edessä oli lukion jälkeen vielä vaikein valinta: mitä sitten? Kirjoitin ylioppilastutkinnossa kahdeksan ainetta ja sain niistä erittäin hyvät arvosanat. Ovet olivat avoinna kaikkialle minne halusin, tai siltä ainakin tuntui. Valinta ei ollut helppo, mutta sitä ohjasi oma luonteeni ja henkilökohtaiset arvoni. Arvostin eniten koulutusta, joka antaisi kaiken tarvittavan tulevaa uraa varten. Minulle opiskelupaikan valinta oli yhtä kuin uravalinta. Monet vaihtoehdot kiinnostivat: mietin muun muassa kansainvälistä politiikkaa, yleistä historiaa ja viestintää, mutta voiton vei kuitenkin oikeustiede.” – kirjoittaja 11

Edellä olen käsitellyt niitä tapoja, joilla menneisyyden tavat ja tottumukset ja toisaalta tulevaisuudenkuvat ovat läsnä tehdyissä valinnoissa. Menneisyyden ja tulevaisuuden läsnäolon lisäksi koulutusvalinnoissa on tietysti kyse myös valinnoista tietyissä hetkessä. Valinta edellyttää käytännöllistä järkeä, taktiikkaa ja toimeenpanoa – Emirbayer & Mischen (1998, 994) sanoin tilanteeseen pohjaavaa harkintaa. Suhteessa valintatilanteeseen he tunnistavat seuraavat vaiheet päätöksen tekemisessä ja toteutuksessa: (1) valintatilanteen tunnistaminen, (2) valintatilanteen luonteen tulkinta, (3) harkinta, (4) päätöksen tekeminen ja (5) päätöksen toimeenpano (mts. 998–1000). Jako päätöksenteon vaiheiden välillä on kuitenkin lopulta analyttinen erottelu, jota ei voi suoraan soveltaa tiettyihin päätöksenteon tapauksiin. Arjen valinnoissa omat tavat ja tottumukset sekä tulevaisuuden mahdolliset projektit on suhteutettava kuhunkin käsillä olevan tilanteeseen (Emirbayer & Mische 1998, 997).

”Eräänä päivänä juoksin kiireessä lukion käytävää, kun äidinkielenopettajan sijainen pysäytti minut: ”Sanomalehti tarvitsisi lukiolaiskirjoittajaa. Kiinnostaisiko?” Koska olin aina ollut kiinnostunut kaikesta eikä tapoihini kuulunut sanoa ei, huikkasin nopeasti joot ja jatkoin matkaa. Unohdin nopeasti koko asian. Vasta paljon myöhemmin tajusin kohtalon kellojen kilkattaneen juuri tuolla hetkellä.” – kirjoittaja 36

Pragmaattisen rationaalisen päätöksentekoteorian mukaan harkinta päätöksenteossa ei välttämättä liity eri vaihtoehtojen puntarointiin, vaan usein kyse on siitä, tarttuuko johonkin tarjoutuneeseen tilaisuuteen vai ei (Hodkinson 2008, 6). Kirjoittajan 36 sitaatti kuvaa tilannetta, jossa tarjoutuneeseen tilaisuuteen

teen tarttumisella on ollut suuri merkitys kirjoittajan elämänkulun kannalta. Kuten sitaateista voi havaita, tilaisuuksiin ei tartuta tyhjiössä. Toimijan tavoilla ja totumuksille ja arvioilla valintansa seurauksista tulevaisuudesta on näissäkin valinnoissa suuri merkitys.

”Siskoni kertoi, että linjan opiskelijat tekivät opintojensa aikana usein ulkomaan ekskursioita. Hävettää myöntää, mutta tämä siskoni mainitsema ”tieto” saattoi vaikuttaa valintaani hyvinkin paljon. Hain ja pääsin sisälle.” – kirjoittaja 3

Sukua tilaisuuteen tarttumiselle on luotetusta lähteestä saatujen arvioiden painottuminen koulutusvalintoja koskevassa päätöksenteossa (Ball ym. 2002). Tätä ilmiötä voi tulkita tapana vastata siihen informaatiotulvaan, joka koulutusvalinnoista on nykypäivänä saatavilla. Monistuessaan tieto itsessään ei enää ole kiinnostavaa, ellei se tule luotettavasta lähteestä. Yksilöllistyneen koulutusvalinnan ongelman paikantuessa muotoon ”mitä *minä* haluan tehdä?” tällaisen räätälöidyn neuvon painoarvo päätöksenteossa voi olla huomattava. Se tarjoaa ulospääsyn päätöksenteon yksinäisyydestä. Ei ehkä ole yllättävää, että voimakkaimmin päätöksentekoon vaikuttavat neuvot tulevat aineistossa usein muilta kuin opinto-ohjaajilta, esimerkiksi kavereilta, sisaruksilta tai täydellisiltä muukalaisilta. Opinto-ohjaajan ammatitietikka estää häntä tarjoamasta monimutkaiseksi tietämäänsä ongelmaan yksinkertaista ratkaisua. Kuitenkin ainakin joidenkin nuorten voisi olla tärkeää saada jokin selkeä vihje siitä, mistä suunnasta hän aloittaisi valinnan pulman purkamisen.

Valinnat osana elämää

”Näin jälkeenpäin ajatellen, ainut este opintoalan vaihdossa oli oma ylpeyteni. Lapsena opittu ”ei saa luovuttaa kesken kaiken” piti minut kiinni opinnoissa. Opintopisteiden karttuessa ”enää kolme/kaksi/puoli vuotta jäljellä” arviot tuntuivat aina vaan lyhemmiltä ja opinnoissa pysyminen järkiratkaisulta. Kenties en pelännyt edes luovuttamista niin paljon kuin kaiken uudelleen aloittamista. Nythän se tuntuu naurettavalta – 21-vuotiaana peloissaan, että heittää kaiken hukkaan, ettei voi enää aloittaa alusta.” – kirjoittaja 3

” [Olin] vielä lukioaikana lähestulkoon varma siitä, että opintopolkuni johtaa yliopiston luentosaleihin. Ahkerana ja lukemiseen orientoituneena opiskelijana en vain osannut kuvitella jatkavani opiskelua käytännönläheisessä ammattikorkeakoulussa. Tämä valinta on kuitenkin ollut itseni kannalta hyvä myös koulutuksellisten hyötyjen ulkopuolella. Minusta on tullut sosiaalisempi ja osaan tarttua spontaanimminkin erilaisiin tilanteisiin.” – kirjoittaja 38

Yhteiskuntatieteelle ja politiikalle on yhteistä tarve luokitella kohteitaan. Edellisissä osioissa toin esille tulkinnan abiturienttien koulutusvalintatilanteen reunaehdoista ja toisaalta abiturienttien toimijuuden ulottuvuuksista valintoja tehdessä. Tässä artikkelissa ei ole ollut mahdollista käsitellä lisäksi kertomusten kaaria kokonaisuuksina. Tällainen tarkastelu kuitenkin paljastaa, että niin tilanteet kuin toimijuus vaihtelevat läpi elämän. Korkeakouluopiskelijoiden kirjoitusten perusteella realistisessa suhtautumisessa ohjaukseen ja koulutusvalintoihin pitäisi huomioida ainakin, että:

1. Menneisyys, nykyhetki ja tulevaisuus ovat aina yhtä aikaa läsnä valinnoissa
2. Valintojen tekemisen tavasta ei voi johtaa valintojen seurauksia
3. Valintojen tekemisen tavat tai päätöksentekotyylit eivät ole pysyviä
4. Kokemuksen myötä ihminen ei voi kuin muuttua

Poliittiset toimenpiteet jotka yksisilmäisesti ymmärtävät valinnan yksittäisenä tilanteena, jossa on olemassa optimaalisia tai vähemmän optimaalisia vaihtoehtoja, ovat tuomitut epäonnistumaan siitä yksinkertaisesta syystä, että ihmiset eivät halua eivätkä voi mukautua näiden mallien mukaisiksi valitsijoiksi.

Valintajärjestelmien sisällä nuoret toimivat taktikoiden, hyödyntäen voimakkaampiensa suunnittelema järjestelmiä omien tavoitteidensa saavuttamisen välikappaleina.

Tästä näkökulmasta viisas ohjaus ja koulutuspolitiikka eivät niinkään perustuisi virhevalintojen estämiseen vaan päinvastoin niiden sallimiseen, mahdollistamiseen ja nopeuttamiseen sekä sen edesauttamiseen, että ihminen voisi hyödyntää aiempaa kokemustaan tai opintosuorituksiaan mahdollisimman hyvin siellä, minne ikinä seuraavaksi elämässään suuntaa.

"Miten ylipäätään kaikilta lukionsa juuri päättäneeltä voidaan tosissaan vaatia uutta samanlaista hurjaa rutistusta heti perään? Monen tieto tulevaisuudesta loppuu seuraavan viikonlopun bileisiin tai sinne kun kaverin isän työsuhdeauton bensavalo alkaa palaa jossain Keravalla. Elin ainakin itse siihen aikaan vielä hyvin suljettua elämää enkä nähnyt, että yhteiskunnalla olisi mitään tekemistä oman elämäni kanssa. Elin vielä lapsen maailmassa, luultavasti myös sairastumiseni johdosta. Sain kesätyötä vanhempieni kautta ja yhteiskuntaa edusti lähinnä koululaitos, hammaslääkäri ja psykiatri sekä vuotuiset vapaapäivät koulusta. Yritin siihen aikaan keksiä syitä, miksi jaksaisin edes elää ja kysymykset siitä, mitä haluaisin tehdä isona tuntuivat lähinnä veitsen kääntämiseltä haavoissa. En vieläkään ymmärrä sitä, miksi varsinkin vähän heikomman lukioikäisen edes voidaan olettaa tietävän, kun vielä niin monet vanhemmat höhöttelevät, että eiväthän he vielä itsekään tiedä." – kirjoittaja 43

Lähteet

- Aro, M. (2003) Pitääkö koulutus lupauksensa? Sosiologia 40 (4).
- Ball, S. J., J. Davies, M. David & D. Reay (2002) 'Classification' and 'judgement': social class and the cognitive structures of choice of higher education. British journal of sociology of education 23 (1).
- Emirbayer, M. & Mische, A. (1998) What is agency? American Journal of Sociology 103 (4).
- Furlong, A. & Cartmel, F. (2007) Young people and social change: new perspectives. Maidenhead: Open University Press.
- Hodkinson, P. (2008) Understanding career decision-making and progression: careership revisited. John Killeen Memorial Lecture Woburn House, London 16th October 2008.
- Hodkinson, P. & Sparkes, A. (1997) Careership: a sociological theory of career decision making. British Journal of Sociology of Education 18 (1).
- Lejeune, P. (1996, 1975) Le pacte autobiographique. Paris: Seuil.
- Peirce, C.S. (1931-58) Collected Papers of Charles Sanders Peirce. 8 vols., vols. 1-6 edited by C. Hartshorne & P. Weiss; vols. 7-8 edited by A. W. Burks. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Roos, J.-P. (1987) Suomalainen elämä: tutkimus tavallisten suomalaisten elämäkerroista. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden Seura.
- Roos, J.-P. (1996) Context, authenticity, referentiality, reflexivity: back to basics in autobiography. Paper presented at the workshop on "Biographical perspectives on post-socialist societies", 13–17 Nov 1996 St. Petersburg. <http://www.mv.helsinki.fi/home/jproos/context.htm>
- Sulkunen, P. (2009) The saturated society: governing risk and lifestyles in consumer culture. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Vilkko, A. (1988) Tarina tarinasta - erään naisomaelämäkerta-aineiston tarkastelua. Kuinka kirjoitettu elämäntarina muotoutuu ja miten sitä voi tulkita. Helsinki: Helsingin yliopisto, Sosiaalipolitiikan laitos. Tutkimuksia 1/1988.